SOSYAL ROL VE İŞ BÖLÜMÜ

Mehmet Cüneyt BİRKÖK

Rol ve iş bölümü terimleri, sosyolojinin olduğu kadar, sosyal psikoloji, antropoloji, çalışma sosyolojisi gibi pek çok yakın branşın veya sosyolojinin alt disiplinlerinin de asli kavramları arasındadır. Bir bakıma toplumsal hayatı açıklayan en önemli fenomenleri, sosyal ilişkileri ve sosyal yapıyı işaret etmektedirler. Durkheim, Weber, Merton gibi sosyal teoriye değerli katkılarda bulunmuş bilim adamları, teorilerini yoğun bir şekilde bu kavramları kullanarak inşa etmişlerdir. Kısaca sosyal rol ve iş bölümü, modern sosyal hayatta görülen iki önemli toplumsal fenomendir. Herhangi bir çalışma ortamında iş bölümünü ve rol dağılımını etkileyen muhtelif faktörler bulunmaktadır. Rol dağılımı sadece teknik bir fenomen olmayıp, sosyolojik ve sosyal psikolojik faktörlerin önemli ölçüde etkisi altındadır. Çalışma sosyolojisinde rol dağılımıyla ilgili değerlendirmeler yapabilmek için bu kavramların ana hatlarıyla ortaya konulması gerekmektedir.

Öte yandan, sosyal yapının karmaşıklığı nedeniyle bu iki kavrama atfedilen anlamlar birbirine karışmakta ve böylece sosyal sistemin anlaşılmasında güçlük çekilmektedir. Herhangi bir iş ortamında söz konusu olan çalışma sistemindeki iş bölümü ve sosyal rollerin neler olduğu ve nasıl teşekkül ettiği ortaya çıkarılarak birbirinden ayrılabilirdiği takdirde, iş yerlerindeki ya da çalışma guruplarındaki pek çok problemin de önüne geçilebilecektir.

Rol, sosyolojide çok sık kullanılan esas terimlerden biri olarak dinamik bir kavramdır. Bir grup veya sosyal durum içinde yer alan belli bir statü tarafından ifade edilen spesifik haklar ve görevlerin sebep olduğu davranış biçimleri olarak anlatılabilir. Sosyal hayatta mevcut olan her bir statüye ait bir dizi davranış beklentileri vardır. Bu beklentiler, hem o rolü ifa eden şahıs hem de toplum için aynıdır. Tavır kavramı ise, inançların, duyguların ve niyetlerin bir karışımı olarak tanımlanmaktadır (Allport, G. W. 1935, s. 7). Böylece belirli bir rol, belirli bir statünün tüm kültürel özellikleriyle bütünleşmektedir.

Öte yandan davranış ile rol terimleri arasında bu bakımdan bir fark yoktur. Her ikisi de eş anlamlı olarak, belirli bir statüye has ve uyulması gereken kurallardan kaynaklanan fiilleri ifade etmektedirler. Babalık veya annelik statüsüne ait davranışlar, aynı zamanda bu statülere ait rollerdir. Toplum tarafından müsaade edilen ve hoş görülen davranış biçimleri bir araya gelerek bir kurallar (norm) dizisi oluşturmaktadırlar. Böylece fert sosyal hayat içinde nasıl hareket edebileceğini veya bir başka insanın nasıl hareket edeceğini bilmekte ve bu şekilde sosyal bir düzenin kurulması ve idamesi mümkün olmaktadır. Davranış standartlarının olmadığı, korku, karmaşa ve belirsizliğin hüküm sürdüğü ortamda bir düzenden söz edilemez. Sosyal yapıda, belirli bir statüdeki insanın nasıl hareket etmesi gerektiğine dair toplumda yansıyan mecburiyetlere uyulmaması, rol ihlali veya davranış bozuklukları olarak adlandırılır.

İş bölümü, belirli bir alandaki uzmanlaşma kadrosunu işaret etmektedir. Mesela bir meslekte, endüstride, toplumda veya ailede mevcut uzmanlıkların listelenmesi o sahadaki iş bölümünü ortaya koymaktadır. İş bölümü ancak, bir davranış sahası, bu davranışın farklılıkları ve bu davranışı sergileyen bir dizi insan belirlendikten sonra ortaya konabilir (Biddle, 1966, s. 40).

Toplum, belirli amaçları ve görevleri olan unsurların birbirleriyle olan ilişkilerinin sosyal bir bütünü oluşturduğu yapılanmadır. Bu çerçevede söz konusu olan bütünü meydana getiren unsurlarının ayrışmasını *iş bölümü*, bu unsurların birbirleriyle olan ilişkilerinde beklenen davranış biçimlerini ise *sosyal rol* olarak kabul etmek mümkündür. Böylece sosyal roller, iş bölümünün bir sonucu olmaktadır. İş bölümü ise toplumun bütünlüğünü meydana getiren unsurlardır.

Sistemin bütünlüğünü rol ve iş bölümü açısından biraz daha açmakta fayda vardır. Rol, toplumsal ilişkide yüz yüze geldiğimiz olgudur, onun gerisinde iş bölümü yatmaktadır. Öte yandan bir "bütün" ortak *özelliklerin* bir araya gelmesiyle meydana gelmektedir. Buradaki "özellik" kavramından kastedilen anlam, farklı bünyelerde (unsurlarda) aynı şeyin ya da aynı amacın mevcut olması halidir. Aynı özelliği taşıyan değişik unsurların bir arada bulunmalarıyla bir bütün oluşmaktadır. Böylece bir *bütünde*, başka bir ifadeyle sosyal sistemde hem ortak özellikler hem de farklı özellikler bulunmaktadır. Kısaca bütün, ortak özelliklerin veya amaçların belli bir anlam ifade edecekleri şekilde bir araya gelerek oluşturdukları yapıdır.

İş bölümü, sosyal sistemi meydana getiren aynı amaca yönelik, fakat, farklı özelliklerin bir sonucudur. Bu hususa bir örnek olarak tıp konusunu kullanabiliriz. Sağlığı (ya da tıbbı) bir sistem olarak düşünersek, doktor, hasta, hemşire, hastabakıcı, eczacı, hastane idarecisi ve teknisyenler bu sistemin birer unsurlarıdır. Bu sıfatlar aynı zamanda sağlık bütünü

oluşturan birer iş bölümüdür. Sağlık olgusunu sağlamak için toplum iş bölümüne gitmiştir. Bu amaca yönelik bir kısım görev, yetki, sorumluluk ve bilgiler doktorlara, bir kısmı hemşirelere, bir kısmı eczacılara ve öteki ilgili kesimlere dağıtılmıştır. Bu şekilde bir iş bölümü sağlanmıştır. Eğer tıbbın fonksiyonu olan tedavi etme rolünü bir tek mesleğe, mesela doktorluğa atfetmiş olsaydık, bu alanda diğer çalışanlar doktorların istediklerini yapan sadece birer hizmetli olurlardı.

Öte yandan, her bir kesim, ortak amaçlarını gerçekleştirmek için yükümlendikleri ve sadece kendilerine has olan görevlerini yerine getirmektedirler. Bunlar aynı zamanda o konumda bulunanlardan beklenen davranış biçimleridir; başka bir deyişle sosyal rollerdir. Böylece topyekün bir çalışmayla sistemin ortak amacı gerçekleştirilmektedir. Sosyal yapıyı ve onu oluşturan tavırlar, ya çevre faktörlerinin etkisiyle kendi kendilerine şekillenmektedir (Hewstone, 1986, s. 96) ya da grup içi ilişkiler ve tercihler sebebiyle (Tajfel, 1981, s. 12). Grup içi veya dışı özellikler ne olursa olsun iş bölümü evrensel bir idraktır.

Aşağıda bir doktorun çevresinde örülü olan karşılıklı rol beklentileri gösterilmiştir. Tedavi ettiği hastasına karşı sergilediği doktor rolü başka, bir meslektaşına ya da hastane yöneticisine karşı başkadır. Doktorluk statüsü bir dizi rol setleri taşımaktadır. Mesela, doktor/doktor, doktor/hemşire, doktor/hasta, doktor/yönetici ve diğer ilişkiler doktor statüsü çerçevesinde teşekkül etmiş ayrı ayrı birer rol setlerdirler (Hess, 1988, s. 82). Ayrıca bu rol, doktorun kırk yaşında bir erkek ya da altmış yaşında bir kadın olmasına göre de değişecektir. Davranışlar sahip olunan yaş, cinsiyet, eğitim gibi diğer statüler bakımından değişmektedir. Mesela orta yaşlı bir insan daha genç yaştaki birinden daha fazla statülere sahip olacağından serdettiği rol dizileri daha yoğun ve karmaşıktır.

Sosyal statüler ve bağlı rol dizileri birçok faktörün etkisiyle teşekkül etmekte ve zaman içinde de değişmektedir. Bir ferдин statüsü ile ilgili olarak eğitim, gelir, meslek, aile ve diğer sosyal çevre faktörleri karşılıklı etkileşim içindedirler. Mesleklerin tasnifi, statülerin ölçülmesi ve prestijlerinin sıralamaları birçok araştırmalarda yapılmıştır.

İş bölümü veya meslekler, tarih boyunca tespit edilmiş olan her toplumda görülebilmektedir; fakat endüstriyel dönemin en önemli karakteristiği iş bölümü ve uzmanlaşmanın olağanüstü artmış olmasıdır. Tarım toplumu dönemindeki bir köyde en çok birkaç meslek sayılabilecekken, günümüzde Amerikan Çalışma Bakanlığının yayınladığı Meslekler Sözlüğünde 12,000'den fazla meslek tanımlanmaktadır. Sosyolojideki iş bölümü ise burada sözü edilen mesleklerden çok daha fazla anlam taşımaktadır. Durkheim, Weber, Marx, Parsons gibi sosyal bilimciler, modern toplumlardaki yoğun uzmanlaşmanın sosyal birliğin bozulması yönünde potansiyel bir tehlike taşıdığı görüşündedirler. Bu kadar yoğun iş bölümü sonucu her bir işçi, işin çok küçük bir kısmını yapmakta ve ortak kültüre de son derece sınırlı bir şekilde katılmaktadır. Böyle bir durumda ortak değerlerin üretilmesi ve paylaşılması oldukça güçleşmektedir.

DİE'nin yaptığı bir araştırmada, meslekler sosyo-ekonomik olarak toplam yedi sınıfta gruplandırılmaktadır. Bu grupların tamamı bütün meslekleri kapsamamakta, meslekleri tespit

edilemeyenler için ayrı bir grup tahsis edilmektedir. Ayrıca isim olarak adlandırılmamış ve branş itibarıyla genel bir tasnif yapılmıştır.

Türkiye'de meslek gurupları ve istihdam edilenler:

<i>Meslek Gurubu</i>	<i>Miktar (1000 kişi)</i>
İlmi ve teknik elemanlar, serbest meslek sahipleri ve bunlarla ilgili meslekler	1,266
Müteşebbisler, direktörler ve üst kademe yöneticileri	454
İdari personel ve benzeri çalışanlar	933
Ticaret ve satış personeli	1,890
Hizmet işlerinde çalışanlar	1,647
Tarımcı, hayvancı, ormancı, balıkçı ve avcılar	8,985
Tarım dışı üretim faaliyetlerinde çalışanlar ve ulaştırma makineleri kullananlar	5,123
Meslekleri tayin edilemeyenler	99
Toplam	20,396

Kaynak: DİE, Hane halkı İşgücü Anketi Sonuçları: Yaş gurubu, cinsiyet ve meslek gurubuna göre istihdam edilenler. (Ekim 1994). <http://www.die.gov.tr/turkish/istatis/isgucu/isgucu.html> (1.4.1998).

Halen kullanılan ölçümlerden biri Hatt ve North tarafından 1946 yılında gerçekleştirilmiş olan çalışmadır. 1963 yılında *National Opinion Research Center*¹ tarafından araştırma tekrar edilerek bulgular daha geniş bir zaman süreci içinde değerlendirilmiştir. Bu araştırmada doksan civarında mesleğin prestij sıralaması yapılmaktadır. Bazı roller günümüzde artık söz konusu değildir, bazılarının ise prestij sıralamasındaki yeri değişmiştir. Ancak, sosyal rol ve iş bölümünün tarihi boyut içinde de bir değerlendirmesini yapmak açısından bu tablo önem taşımaktadır.

MESLEKİ SIRALAMA

<i>Meslek</i>	<i>Puan</i>
Yüksek Mahkeme	
Hakimi	96
Tıp Doktoru	93
Eyalet Valisi	93
Federal Hükümette	
Kabine Üyesi	92
Diplomat	92
Büyük Şehir	

¹R. W. Hodge, P. M. Siegel, P. Rossi, "Occupational Prestige in the United States, 1925-63," *American Journal of Sociology*, v.70 (November 1964), s. 286-302.

<i>Meslek</i>	<i>Puan</i>
Belediye Başkanı	90
Öğretim Üyesi	89
Bilim adamı	89
Birleşik Devletler Kongresinde	
Temsilci	89
Banker	88
Bölge Hakimi	87
Eyalet Hükümeti Başkanı	87
Bakan	87
Mimar	86
Kimyager	86
Dişçi	86
Avukat	86
Büyük Şirketin Yönetim Kurulu Üyesi	86
Nükleer Fizikçi	86
Rahip	86
Psikolog	85
Mühendis	84
Uçak Pilotu	83
Sergi Açmış Ressam	83
Yaklaşık 100 Kişinin Çalıştığı	
Fabrika Sahibi	82
Sosyolog	82
Mali Müşavir	81
Biyolog	81
Senfoni Orkestrasında	
Müzisyen	81
Roman Yazarı	80
Albay	80
İnşaat Müteahhidi	79
Ekonomist	79

<i>Meslek</i>	<i>Puan</i>
Okul Müdürü	79
Öğretmen	78
Ziraatçı	77
Demiryolu	
Mühendisi	77
Çiftlik Sahibi veya	
İşletmecisi	76
Uluslararası bir	
Sendika memuru	75
Radyo Spikeri	75
Köşe Yazarı	74
Matbaa Sahibi veya	
İşletmecisi	74
Elektrikçi	73
Makinist	73
Valilik Memuru	73
Cenaze İşleri	
Görevlisi	72
Günlük bir	
Gazetede Haberci	71
Küçük Dükkan	
Yöneticisi	69
Muhasebeci	68
Sigortacı	68
Tarım İşletmecisi	68
Gezici Tüccar	68
Park Müdürü	67
Polis	67
Tren Kondüktörü	67
Postacı	66
Marangoz	65
Oto Ustası	63
Su Tesisatçısı	63
Oto Tamircisi	62
Sendika memuru	62
Büfeci	62
Onbaşı	60
Fabrikada Makine	

<i>Meslek</i>	<i>Puan</i>
Operatörü	60
Berber	59
Tezgahtar	58
Balıkçı	58
Tramvay Makinisti	58
Sütçü	54
Aşçı	54
Kamyon Şoförü	54
Oduncu	53
Benzinci	52
Gece Kulübü	
Şarkıcısı	52
Çiftçi	50
Madenci	49
Taksi Şoförü	54
Demiryolu	
Makasçısı	48
Garson	48
Liman İşçisi	47
Gece Bekçisi	47
Kuru Temizlemede	
Ütücü	46
Sucu	45
Barmen	44
Hademe	44
Tarım İşçisi	40
Çöp Toplayıcısı	35
Sokak Çöpçüsü	34
Ayakkabı Boyacısı	33

Kaynak: D. C. Miller, 1970. Handbook of Research Design and Social Measurement. New York: David McKay Comp. s.175-7.

İş bölümü ve rol sadece teknik bir fenomen değildir. Sınırsız sayıda sosyal psikolojik nüanslar da taşımaktadır. İş bölümü kavramında karşılıklı etkileşim vardır. Bir görevin veya bütünün paylaşımı veya yükümlenilen katkı anlaşılmaktadır. Bütünün sahip olduğu özellik iş bölümünde de görülür. Katılımcılık, pay sahibi olma veya aynı işi yapma söz konusudur. İş bölümü veya meslekler, toplumun ürettiği sosyal rollerden doğrudan etkilenmektedirler. Sosyal rol ise bir dizi normlara bağlı kalarak fertlerin sergiledikleri davranışlardır. Sosyal etkileşim esnasında rol veya

fonksiyon içinde bulunulan duruma ve ferdin kişiliğine göre değişmektedir. Ferdin mobilize olması iş bölümü ve rol imkanını artırmaktadır.

Sosyal roller iş bölümünden kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle her sosyal rol bir iş bölümüne tekabül etmektedir. Bu anlamda iş bölümü, rolün teknik bir tanımıdır. Bazen ortaya çıkan teknik farklılıklar rol problemleri yaratabilmektedir.

İş bölümü aynı zamanda hiyerarşik bir yapılanmadır. İşe yeni başlayan birisi bu hiyerarşinin en altından işe girmekte ve çalıştıkça ve teknik gelişmelerle birlikte mesleki olarak yukarıya doğru hareket etmektedir. Teknoloji geliştikçe bir kısım görevler daha alt kademedekilere aktarılmaktadır. Meslekler ve insanlar belirli sınırlar içinde ikmal edilmekte, yenilenmekte, eksikleri giderilmekte ve yeni gelişmelerle donatılmaktadırlar. Mesela hemşireler zaman içinde doktorların birçok görevlerini devralmaktadırlar ve bilgi birikimi, teknik ve görev bakımından doktorların bulunduğu konuma yaklaşmaktadırlar (Hughes, 1971, s. 311-6). Bu anlamda ise, iş bölümü dinamik olarak sürekli yeniden yapılanmaktadır.

Kaynaklar

- Allport, G. W. (1935). *Attitudes. in a Handbook of Social Psychology*, (ed. C. Murchison.) Worcester, MA: Clark University Press.
- Biddle, B. J. ve Thomas, E. J. (1966). *Role Theory: Concepts and Research*. New York: John Willey & Sons.
- DİE, *Hanehalkı İşgücü Anketi Sonuçları: Yaş gurubu, cinsiyet ve meslek gurubuna göre istihdam edilenler*. <http://www.die.gov.tr/turkish/istatis/isgucu/isgucu.html> (1.4.1998).
- DPT, *Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı*. <ftp://ftp.dpt.gov.tr/pub/ekutup96/plan7/>, (1.4.19980).
- Hartt, P. K., ve C. C. North. "Jobs and Occupations: A Popular Evaluation," *Opinion News* (September, 1947), 3-13.
- Henri, T. (1981). *Human Groups and Social Categories*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hess, B. B., E. W. Markson ve P. J. Stein. (1988). *Sociology*. NY: McMillan.
- Hewstone, M. ve R. Brown. (1986). *Contact and Conflict in Intergroup Encounters*. Oxford: Blackwell.
- Hodge, R. W., P. M. Siegel ve P. Rossi. "Occupational Prestige in the United States, 1925-63," *American Journal of Sociology*, v.70 (November 1964), s.286-302.
- Hughes, E. C. (1971). "Studying the Nurse's Work". *The Sociological Eye: Selected Papers*. New York: Aldine.
- Miller, D. C. (1970). *Handbook of Research Design and Social Measurement*. New York: David McKay Comp.